

Folklorşünaslıq

“Koroğlu” dastanının yayılma coğrafiyası

Nailə Əskər

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan.
E-mail: qaracantali@live.com

Annotasiya. “Koroğlu” dastanının yayılma coğrafiyası çox genişdir. Demək olar ki, bütün Avrasiya qitəsinə yayılmış və təbii olaraq variantlaşmış dastan beş yüzə yaxın variantla və iki böyük versiyaya ayrılmışdır. Xəzər dənizinin şərqində və qərbindəki mətnlərin bir-birindən kifayət qədər fərqli motiv və ünsürlərə sahib olması və coğrafi əsaslar dastanının iki böyük versiyaya ayrılması üçün zəmin hazırlamışdır. Bu, həm də dastanın təsnifatını və öyrənilməsini asanlaşdırmaq üçün zəruri bir ehtiyac idi. “Koroğlu” variant və versiyalarına məxsus olan qollar uzun tarixi prosesdən keçərək Orta Asiyadan Mərkəzi Avropaya – Dunay çayı sahillərinə, Sibirdən Afrikaya – Aralıq dənizi sahillərinə qədər geniş əraziyə yayılmışdır. Dastanın ayrı-ayrı xalqlar arasında yayılmış mətnlərinin məzmunu və yayılma areallarını nəzərə alaraq, tədqiq edərkən əsrlərdən bəri davam edən müxtəlif dövrlərin hadisə və qəhrəmanlıqlarını özündə birləşdirdiyini və dövrümüzə qədər gətirib çatdırdığını görürük.

Bu məqalədə “Koroğlu” dastanının yayılma coğrafiyası əsas götürülərək Şərqdən Qərbə yayılan variant və qollar haqqında söhbət açılır və ayrı-ayrı mətnlərin xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

Açar sözlər: “Koroğlu” dastanı, variant, qol, mətn, dastan, coğrafiya, versiya

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 07.12.2021; qəbul edilib – 16.12.2021

Distribution Geography of “Koroglu” saga

Naile Askar

Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Folklore of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: qaracantali@live.com

Abstract. The spread of the “Koroglu” epos is very wide. The saga, which spread to almost the entire Eurasian continent and naturally varied, is divided into about five hundred variants and two large versions. The texts in the East and West of the Caspian Sea have quite different motives and elements, and the geographical basis has prepared the ground for the division of the saga into two large versions. This was also a necessary need to facilitate the classification and indirect study of the saga. The branches belonging to the “Koroglu” variants and versions have gone through a long historical process and spread over a wide area from Central Asia to Central Europe - to the banks of the Danube, from Siberia to Africa - to the shores of the Mediterranean. When studying the epos, taking into account the content and distribution of the texts spread among different peoples, we see that it combines the events and heroism of different periods that have lasted for centuries and has survived to the present day.

This article discusses the variants and branches that expand from East to West, based on the geography of the spread of the “Koroglu” epos, and discusses the features of individual texts.

Keywords: “Koroglu” epos, variant, section, text, saga, geography, version

Article history: received – 07.12.2021; accepted – 16.12.2021

Giriş / Introduction

“Koroğlu” türk xalqlarının epik yaradıcılığında geniş yayılmış dastanlardan biridir. Dastan türklərin və onlarla qonşu xalqların yaddaşında dərin iz buraxmışdır. Qədim mədəni mirasımız olan “Koroğlu” dastanının öyrənilməsi məsələləri təxminən son 200 ildə ümumtürk və Avrasiya mərkəzli bir məsələ olmuş, dünya folklorşünaslığı – eposşünaslığı üçün də bu günə qədər aktuallığını qorumuşdur. “Koroğlu” dastanının yayılma arealı çox genişdir, buna gö-

rə də iki böyük versiyaya ayrılmışdır və beş yüzə yaxın variantı mövcuddur. Bu gün, demək olar ki, bütün türk xalqları arasında dastan öz həyatını davam etdirir. “Koroğlu” dastanının Xəzər dənizindən qərbdəki versiyası arasında ən dolğunu Azərbaycan və Anadolu variantlarıdır. Xəzər dənizindən şərqdəki versiyası içərisində istər həcm, istər məzmun baxımından ən dolğun və orijinal mətnlər dastanın türkmən variantları hesab olunur.

Əsas hissə / Main Part

“Ən əski, ən dastani və ən zəngin olduğunu təxmin etdiyimiz variant türkmən variantıdır. Bunu istər həqiqi türkmən mətninin bir variantından ibarət olan özbək nüsxəsindən, istərsə də “Bozoğlu” dastanından anlayırıq. “Koroğlu”nun əslini türkmən dastanı olaraq qəbul etdikdən sonra onu təşkil edən ünsürlər haqqında deyə bilərik ki, bu dastan sonradan Anadolu və Azərbaycanda əsasən Türk-İran mübarizələri ilə zənginləşdi. Digər tərəfdən, eyni növdən mübarizələr (qızılbaş-türkmən, özbək mübarizələri) türkmən variantını da (özbək variantı) zənginləşdirdi. Mən “Koroğlu”nun ilk mənşəyi ilə məşğul olmadım: Çox mümkündür ki, ... bu dastan (“Dədə Qorqud”dakı Oğuznamələr kimi) çox qədimdən, türklərin islamı qəbulundan əvvəl də mövcud idi və epizodlarının bir qismi, eynən “Manas”da olduğu kimi, yeni hadisələrlə yeni epizodlar formasını aldı” [4, s.139].

D.Yıldırım “Koroğlu” dastanının Orta Asiya rəvayətləri” adlı məqaləsində dastanı epos adlandırmış, çoxvariantlılıq və bunu yaradan səbəbləri belə xarakterizə etmişdir: “Dastanın Orta Asiyadan Anadolu yaylarına doğru köç vaxtı həm məzmunu və həm də qəhrəmanları, zamanın və yeni coğrafiyanın, yeni mədəniyyət sahəsinin təsirləri ilə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır” [24, s.176].

“Koroğlu” dastanının Qərb (Azərbaycan, Anadolu, Balkanlar, Krım) qolları ilə Şərqi

Türküstan (uyğur, türkmən, özbək, tacik, qazax, qaraqalpaq və s.) qolları olmaqla iki ana mətn və bunlar ətrafında təşəkkül edən yüzdən artıq qolu mövcuddur” [22, s.83-90]. Müxtəlif tədqiqatçı və alimlərin elmi işlərindən yola çıxaraq, ümumiləşdirilmiş rəqəmlər ortaya çıxarılmışdır. İ.Özqana görə, [17, s.223-225] “Koroğlu”nun fərqli bölgələrdə və türk boylarında ən az 14, ən çox 366, 700 və ya 777 qolu vardır. Müəllif Anadoluda isə qol sayının 15 olduğunu bildirir.

“Koroğlu” dastanının türk boylarının sıx ünsiyyətdə olduğu dövrlərdə türkmənlərdən özbəklərə, onlardan da qazaxlara keçərək Mərkəzi Asiya coğrafiyasına və daha uc nöqtələrə yayılması ehtimal daxilindədir. “Stavropol türkmənlərinin arasında “Koroğlu” dastanını tərənnüm edən baxşılar bu gün də mövcudluğunu qoruyurlar. Onların söylədikləri “Koroğlu”nun mövzusu qazax nüsxələrinə (variantlarına) yaxındır. Türkmənlər XVII əsrdə Avyukə xanın təzyiqlərindən qaçarkən, Manqıstavda (Qazaxıstanda bir qışlaq) qalmışdılar. Qazax jıravları (qazax dastan söyləyiciləri) dastanı bu baxşılardan öyrənmiş ola bilərlər. Çünki XVII əsrin sonlarında XIX əsrin əvvəllərində yaşamış olan Manqıstavlı Abıl və Nurım kimi jıravların tərənnüm etdikləri “Koroğlu” dastanının XVII əsrdə belə tərənnüm edildiyi bilinir” [11, s.51-52].

Bir çox xüsusiyyəti ilə Qərb versiyasından fərqlənən Şərq versiyasının daha qədim zaman-

lara aid olduğu alimlər tərəfindən qəbul edilir. Ümumi olaraq baxılsa, Şərq versiyası daha çox mifoloji mənşəli olmaq xüsusiyyətini özündə qoruyub saxlayır. Qərb versiyası variantları haqqında tədqiqat apararkən alimlər əsasən bunu Azərbaycan (Cənubi Azərbaycan və Zaqafqaziya) variantlarını, Şərq versiyasının variantlarını araşdırarkən isə Türkmənistan (Türkmənistan, Xarəzm) variantlarını təməl mərkəz kimi araşdırırlar: “Orta Asiya, Qafqaz, Qazaxıstan, Yaxın Şərq ölkələrində məşhurlaşmış “Koroğlu” dastanı haqqında tədqiqat apararı A.K.Borovkov, L.S.Braginski, L.İ.Klimoviç, Y.M.Jirmunski, H.T.Zaripov, V.İ.Çiçerov, B.A.Qarriyevə görə, dastanın iki mühiti vardır. Birincisi Azərbaycan mühiti: Azərbaycan, erməni, gürcü, türk versiyaları. İkincisi isə türkmən mühitidir: türkmən, özbək, tacik və qazax versiyaları. Bununla yanaşı, qaraqalpaq, Buxara ərəbləri, Sibir tatarlarının variantlarını da bu mühitə daxil edə bilərik” [11, s.53].

Özbək variantında “Koroğlu”nun hər qolu ayrı-ayrı dastan olaraq qəbul edilmişdir. Bu halda özbək “Koroğlu”su 40-dan artıq müstəqil dastandan ibarət olur. Özbəklərdən bəzi toplanmalarda 60, bəzilərində 100-dən çox dastan-qol əldə edilmişdir. Cənubi Tacikistanda yaşayan özbəklər arasında da müstəqil 64 “Koroğlu” dastanı mövcuddur. Qolları (özbəklərə görə dastanları) birləşdirən ortaq xüsusiyyət baş qəhrəmandır. Xarəzm, Kurqan, Bulunur və s. dastançılıq məktəblərində icra olunan “Koroğlu” dastanı mövzusunə və həcminə görə başqa Şərq variantlarından fərqlənir.

Ümumiyyətlə, Xarəzm bölgənin mədəni mərkəzi olaraq özbək, türkmən və qaraqalpaq sənətinin, folklorunun və o cümlədən ortaq dastan ənənələri olan bir ərazidir. Burada mədəni əlaqələrin yaranmasını və inkişaf etməsini təmin edən baxışların rolunu da qeyd etməyimiz lazımdır. Xarəzmdə “Koroğlu” dastanının bir çox qolu birləşir və eyni zamanda buradan fərqli xüsusiyyətlər qazanaraq variantlaşır. “Daşoğuz bölgəsi türkmənləri xarəzmli özbəklərlə qonşudurlar. Dastanlar və epik əsərlər Xarəzm üzərindən türkmənlərdən özbəklərə, ya da özbəklərdən türkmənlərə keçmişdir” [9, s.73].

Əslində “Koroğlu”nun özbək variantlarında dastan bir-birindən fərqli iki sahəyə bölünür.

Bu sahələr Xarəzm sahəsi və özbəklərin yaşadığı başqa sahələrdir. Dastanın tədqiqatçılarından olan T.Mirzayevin “Özbək xalk ağzaki poetik icadı” kitabına görə [16] dastanın Xarəzm sahəsindəki qollarının sayı 20-dən çoxdur. Mətnlərin məzmunu, söyləyicilik tərz, musiqi hissəsinin icrası və s. olaraq bu sahə daha çox türkmən “Koroğlu”suna yaxındır. Bu fərqlər dastanın müxtəlif tarixi-coğrafi və ictimai şərtlər altında yaradılıb-yaşadılması və müstəqil inkişaf etməsi ilə sıx bağlıdır.

“Özbək dastan söyləyiciləri olan şairlərdən Goroqlibəgdən bir və ya bir neçə dastan söyləməyən birini tapmaq mümkün deyil. Özbək “Koroğlu” (“Goroqli”) dastan dairəsi Koroğlu, iki oğlu: Avaz və Həsən, iki nəvəsi: Ravşan və Nurəli və bir də nəvəsinin oğlu Cahangir haqqında mövcud dastanlardan ibarətdir” [2, s.22].

Türk dastançılıq ənənəsinə bağlı olan qəhrəmanlıq dastanlarında əsas qəhrəmanın soyundan gələn sonrakı nəsil ətrafında yaranmış qollar dastanın dairə halında inkişafından xəbər verir. “Başqa bir ifadə ilə dastan oğul və ya nəvə tərəfindən davam etdirilir. Dastançıların xatirəsini yaşatmaq istədiyi və ya missiyasını tamamlayan bir dastan qəhrəmanının cəmiyyətindəki funksiyasını gənc bir qəhrəmana təhvil verdiyi bu vəziyyətdə dastan dairələşir. İlk dairədə dastanın yaranmasına zəmin hazırlayan qəhrəmanın doğumu, evliliyi, axınları və ölümü yer alır. İkinci dairədə isə birinci dairədəki qəhrəmanın soyundan gələn və onun kimi cəsur və güclü bir qəhrəman, əksəriyyət vaxt ilk dairədəki qəhrəmanın oğlu yer alır. Bundan sonra isə dastan daha bir üçüncü əmələ gətirir. Orada da birinci dairədəki qəhrəmanın nəvəsi baş qəhrəmandır” [20, s.14].

“Koroğlu”nun Şərq variantlarında, xüsusilə özbək və türkmən variantlarında dastan dairəsinə şahid oluruq. Türkmən variantlarında birinci dairə Koroğlu və onun iki oğlu ətrafında, ikinci dairə onun nəvəsi, üçüncü dairə isə nəticəsi ətrafında cərəyan edir. Nəzərə alsaq ki, burada birinci dairə çox şaxələnmiş və Koroğlu və övladları haqqında bir çox qol (şaxə) yaranmışdır, onda ikinci-üçüncü dairələr daha sönük və zəif təsir bağışlayır.

Qazaxlar arasında “Koroğlu” (“Köruğlu”) dastanı jıravlar tərəfindən söylənilmiş və geniş

yayılmışdır. Jıravlar “Koroğlu” dastanının “Manas” dastanı kimi, “jır, qara ölən” dedikləri heca vəznində olan xalq şeirində tərənnüm etmişlər. Yeddi qol olaraq toplanıb yazıya alınmış dastanın ilk qolu “Ravşanbek” (qazax variantında Rövşən Koroğlunun atasıdır), ikinci qol “Köruğlının məzarda doğumu” adlanır.

1906-cı ildə etnoqraf V.Karlson yazdığı “Кыргызские (казахские) поэты” (“Qırğız (qazax) şairləri”) [25, s.2] adlı məqaləsində Qazaxpay adlı jıravın repertuarında “Koroğlu” dastanının da olduğunu bildirmişdir.

Qazax folklorşünası T.Qonıratbayev “Koroğlu” dastanının Şərq versiyasına bağlı variantlar arasında müqayisələr apararaq variantların qazax variantı ilə ortaq cəhətlərini belə göstərmişdir: “Bu nüsxələrin ortaq tərəfi Köruğlının İran şahı ilə mübarizə aparması və göstərdiyi qəhrəmanlıqlardır. İran şahı, Köruğlının atasının gözlərini oydukdığı üçün Ravşan adlı oğlu Köruğlu olaraq məşhurlaşmağa başlamışdır” [19, s.370].

Qırğızlar arasında “Koroğlu” (“Köruulu”) dastanı Şərq variantları motivlərini davam etdirir, Koroğlu qəbirdə, yəni gorda ölmüş anasından dünyaya gəlir. Dastanın əsas süjeti Tulpar atı (qanadlı at) ətrafındadır. Dastanın qırğızlar arasında zəif inkişaf etməsi xalqın “Manas” dastanı mərkəzli dastançılıq ənənəsinə sıx bağlı olmasındandır. Qırğızlarda “Koroğlu” dastanının üç əlyazması mövcuddur. Bunlar Qırğızıstan Milli Elmlər Akademiyası Manas Araşdırma və Sənət Milli Mərkəzinin əlyazma fondunun arxivində mühafizə edilir: “130-cu inventar nömrəli əlyazma Ümöt Moldo tərəfindən ərəb əlifbası ilə yazıya alınmış mətnidir. 731-ci inventar nömrəli əlyazma isə 1985-ci ildə Tacikistanın Sarık-moqol kəndindən toplanmışdır. Dastanı söyləyən Əbdıqadir Capar 1910-cu ildə bu kənddə anadan olmuş qıpçaq boyundan olan qırğızdır. ... Əbdıqadir Caparın variantı olan “Köruulu” dastanının həcmi təxminən 8-10 səhifədir və nəsr ilə yazıya alınmışdır” [13, s.157].

Taciklər arasında da “Koroğlu” (“Gurquli”) dastanı geniş şəkildə yayılmışdır. Onlar “Koroğlu” dastanını həm də “Gurqulinin yeddi zəfəri” deyərək adlandırmışlar. Burada dastan başdan sona qədər şeirlə nəql edilir. Taciklər “Koroğ-

lu” dastanını 20 qolda 100 min misra olaraq söyləyirlər. “20 dastan 6 söyləyicidən (taciklər dastan söyləyicisinə hafız, “Koroğlu” söyləyicisinə isə Guruqlıxan deyirlər) yazıya alınmışdır. ... Bəzi məlumatlara görə, “Koroğlu” dastanının 360 min misralıq olduğu da deyilir” [2, s.23]. Tacik “Koroğlu” dastanında baş qəhrəman Koroğlu deyil, əsasən onun mənəvi oğlu Avaz xandır. Fikrimizcə, bu fakt dastanın dairələşmə prinsipinin nəticəsində əmələ gəlmişdir.

Qaraqalpaq türkləri arasında “Koroğlu” (“Goruqlı”) dastanı sadəcə bir neçə qoldan ibarətdir. Dastanın qaraqalpaqlar arasından toplanmış mətni kiçik də olsa, K.Məqsətov və başqalarının tərtibatı ilə çap olunmuşdur [10].

Orta Asiya ərəblərində də dastanın [28, s.153-259] 5 qolu mövcuddur. “Koroğlu” (“Guruglı”) dastanı burada, sadəcə, nəsr olaraq söylənilir, dastanın şeir hissələri yoxdur. Əsasən Buxara bölgəsindən toplanmış qollarda özbək təsiri özünü göstərir.

“Koroğlu” (“Kuruli”) dastanının Sibirdə Tobol tatarları arasında yayılmış variantı Şərq versiyasından daha çox, Qərb versiyasına yaxındır. Tobol tatarları variantında qəhrəmanın doğum motivinə rast gəlinməz ki, bu da Şərq versiyası üçün xarakterik deyildir. V.Radlov tərəfindən toplanıb yazıya alınmış nümunələr “Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи” (“Cənubi Sibirdə və Cünqar çöllərində yaşayan türk tayfalarının xalq ədəbiyyatından nümunələr”) [26, s.258-261] adlı məqaləsində nəşr etdirilmişdir.

“Koroğlu” (“Göroğlu”) dastanının uyğur variantı ilk dəfə 1915-ci ildə çap olunmuşdur. “Əmir Koroğlu” (23) adlanan dastan daha çox mifologiya motivlərinin bolluğu ilə fərqlənir. Koroğlunun Həzrəti Əlinin oğlu olması, 12 imam və s. dini motivlər dastanda tez-tez qarşımıza çıxır. Uyğur variantı bir çox cəhətləri ilə özbək və türkmən variantlarına da bənzəyir.

Ümumilikdə Şərq variantlarında ortaq motiv və süjetlər hakim olsa da, hər xalqın variantı istər söyləyicilik üslubuna, istərsə də şeirlərin orijinallığına görə yeni və təkrarsızdır. Baş qəhrəman, məkan və at bütün variantlarda iştirak edir. “Müxtəlif xalqlar arasında davam edib gələn variantlarda ümumi yaxınlıq mövcuddur.

Bununla yanaşı, bu xalqlar arasında yaşayan “Koroğlu” dastanının özünəməxsus ayrılıqları da vardır. Bu ayrılıq ən çox quruluşda, hadisələrdə nəzərə çarpır. Hər xalqın variantı, o xalqın yaşayışı və tarixi ilə bağlıdır. Onun üçün də hər xalqın “Koroğlu”su, onun öz “Koroğlu”sudur” [1, s.3].

Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, “Koroğlu” dastanının Şərq versiyasına aid olan variantlarının bir çoxunda ortaq qəhrəman olan Koroğlu obrazı türkmən olaraq göstərilir: “Baş qəhrəmanın türkmən adlandırılması əsasən epusun özbək, qazax versiyalarında müəyyən edilir. Özbək “Goroğlu”sunda baş qəhrəmanın türkmənlərin Təkə, Yomut tayfalarından dünyaya gəldiyi deyilir. Onun əksər fəaliyyəti müasir Türkmənistanda baş verir. Mari, Qövşüd (Kovuşüt) kimi toponimik adlardan istifadə olunur. Qazax versiyasında da baş qəhrəmanın Təkə, Yomut tayfalarından gəldiyi və fəaliyyət sahəsinin Urgənc şəhəri, Amudəryanın sahilləri və Xəzər dənizi ilə əlaqəli olduğu bildirilir” [8].

B.Qarriyevin yazdığına görə, [7, s.162-163] özbək mətnlərinin bir çoxunda bu və ya digər şəkildə türkmənlər və Türkmənistan xatırlanır. Məsələn, bu mətnlərdə Goroğlu mərvli bir türkməndir və ya Goroğlu həm özbəklərin, həm də türkmənlərin ədalətli hökmdarıdır. Onun atası Ravşan mehtərdir və seçdiyi atı bəyənməyən Şahdar xan tərəfindən kor edilmişdir. Özbəklərdə də Goroğlu məzarda doğulmuş və bir madyan tərəfindən əmizdirilmişdir.

Türkmən variantlarında dastan bir-birindən asılı olmayan, eyni zamanda bir-birini tamamlayan müxtəlif qollardan ibarətdir. Türkmənistanın müxtəlif bölgələrindən “Koroğlu” dastanının 50-dən artıq qolu toplanıb yazıya alınmışdır. Əsasən 30 qol orijinal mətn hesab edilir, qalan qollar onların variantlarıdır. Türkmən versiyasında “Gülayim və igid Həsən” (Həsən bir dəmirçinin oğludur, Koroğlu onu övladlığa götürmüşdür. Bu qolda Həsənin Gülayimlə evlənməsindən bəhs edilir); “Kəmpir” (“Yaşlı qadın”, Koroğlunun atı Qıratın oğurlanması haqqında qol); “Goroglu həm Bəzirgen” (Tüccar Bəzərgənin qardaşı Koroğlu ilə söz yarışdırıb onu məğlub edir. Koroğlu aşıklardan söz atışma hünərini öyrənir və ikinci dəfə yarışib ona qalib gəlir); “Goroğlunun ölümü” deyilən qollar var-

dır. Türkmən versiyasında Koroğlunun uşaqlıq illəri ilə bağlı faktlar mövcud olsa da, Azərbaycan versiyasında bunlar müşahidə olunmur. Bu da dastanın ilk qolunun özünəməxsusluğunu ifadə edir.

Azərbaycan və Şərqi Anadoluda hələ də ozanlar, aşıklar tərəfindən söylənilən “Koroğlu” qolları epik söyləyicinin fərdi yanaşmasına bağlı olaraq müxtəliflik, çoxvariantlılıq göstərir. Bəzən iki epizodun birləşdirilərək bir qolda, bəzən isə əksinə, ayrılaraq iki fərqli qolda söylənməsi də qolların sayında müxtəliflik yaradır. Bəzi mənbələrə görə 40, bəzilərinə görə 20-25 qolu olan bu dastanın əsasən 17-18 qolu geniş şəkildə tanınır. Anadolu variantları da öz daxilində bölgələrə görə fərqlənir. İndiyə qədər Anadoludan dastanın 25 qolu toplanmışdır.

F.Bayatın yazdığına görə, [2, s.20] Azərbaycanda mövcud variant və nüsxələrdən başqa, “Koroğlu” ilə bağlı çox sayda əfsanələr də vardır. Bəzi məlumatlara görə, Koroğlu ilə bağlı əfsanələr V əsrə aid qaynaqlarda mövcuddur.

Türk dastançılıq ənənəsinin çox qədim, eyni zamanda çox gənc məhsulu olan “Koroğlu” dastanı, bir yandan da Qafqazda, Anadoluda, Azərbaycanda, İranda, Qaqauz elində, Krımda və s. yeni xüsusiyyətlər qazanaraq yayılmışdır. Bu coğrafiyada yayılmış “Koroğlu” dastanının Qərb versiyası Anadolu və Azərbaycan variantları hesab edilir. Dastan qonşu Qafqaz xalqları arasında da yayılmış, xüsusilə erməni və gürcü folklorunda əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Bu da bölgəyə hakim olan türk dilinin və mədəniyyətinin qonşu xalqlar üzərində olan böyük təsirini göstərməkdədir.

Gürcü variantı bəzilərdə nağıl motivləri olan 12 qoldan ibarətdir. Söyləyici mətni gürcü dilində, amma şeir qisimlərini Azərbaycan dilində söyləyir. Şeirə növbə çatanda söyləyici “Koroğlu türkcə dedi”, – deyərək davam edir. Əsasən gürcü qolları Azərbaycan qollarının tərcüməsidir. Dastanın böyük qismi Gürcüstanın azərbaycanlıların kompakt yaşadığı bölgələrindən və ya gürcüləşmiş türklərdən toplanmışdır.

“Koroğlu” dastanının erməni variantı da gürcü variantı kimi dastanın tərcüməsidir. Erməni variantı Qafqaz və Anadolu variantlarının, demək olar ki, eynidir. Ermənilər arasında dasta-

nın 36 qolu məlumdur. “XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Ermənistanda qonşu xalqların qəhrəmanlıq eposuna maraq çoxalmışdır. Bu maraq xüsusilə “Aşıq Qərib” və “Koroğlu” kimi Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanlarının erməni variantlarının yazıya alınmasında özünü göstərmişdir” [27, s.162].

“Koroğlu” dastanının Qərb versiyası bu gün Balkanlara, Mərkəzi Avropaya qədər yayılmışdır. Bu versiyanın ən geniş variantlarından biri də Anadolu variantıdır. Anadolu variantları da öz daxilində İstanbul, Qars, Elazığ, Ərzurum, Antep, Maraş, Bolu və s. bölgələrdə müxtəliflik və çoxvariantlılıq göstərir.

Balkan türkləri bu dastanı köç etdikləri Türkiyədən özləri ilə gətirsələr də, bəzi yeni çalar və rənglər əlavə edərək 14 qol olaraq mənimsəmişlər. Burada Azərbaycan variantlarında olan bədə motivi də yer alır. “Koroğlu” dastanının Kırım variantları da Qərb versiyası süjetinə və motivlərinə sahibdir. 20-28 kiçik qoldan ibarət dastan ilk dəfə 2003-cü ildə nəşr edilmişdir [15].

Qərb versiyası daxilində yer alan Qaqauz variantında da dastan Qafqaz, Anadolu, Balkan variantlarına bənzəyir. “Qaqauzların epik əfsanəsi “Koroğlu”nun ortaya çıxış tarixini dəqiq olaraq bildirmək çətindir. Ancaq Koroğlu haqqındakı bu əfsanənin Dunayın cənubunda və Balkan yarımadasında yaşayan xalq tərəfindən yarandığına, Bessarabiyanın cənubunda və daha sonra da Qazaxıstan və Şimali Qafqazda yaşa-

yan qaqauzlarda yaşamağa və böyüməyə davam etdiyinə şübhə yoxdur” [5, s.569-570].

Qafqaz variantları ətrafında təşəkkül etmiş qonşu xalqların folklorunda yer alan “Koroğlu” dastanı haqqında B.Jirmunski və H.Zərifovun fikir və mülahizələrinə tərəfdar olan M.H.Təhməsinə görə, [21, s.12] dastanın gürcü, erməni, kürd, ləzgi, avar və s. variantları Azərbaycan “Koroğlu”su ətrafında; Şərq versiyasına daxil olan Orta Asiya və onlara qonşu xalqların variantları: türkmən, qazax, tacik, ərəb və s. variantları isə özbək “Koroğlu”su ətrafında toplanmışdır.

“Şərq versiyaları” ilk qolda dastanın qədim mətninə daha sadıq qalarkən, “Qərb versiyaları” öz yeni bölgələrindəki yeni hadisələri dastana daxil edən söyləyicilərlə ilk belə ciddi fərqlərə yol açmış və bunun nəticəsində Anadolu və Azərbaycan sahələri ilə bunlara qonşu xalqlarda Koroğlu xarakteri olduqca çox dəyişmiş və “Koroğlu” dastanı Anadolu və Azərbaycan sahələrində janr baxımından da dəyişimə məruz qalaraq hekayət növünə çatan yeni bir xəttə yaxınlaşdırılmışdır [6, s.99-100].

Qərb versiyası “Koroğlu” dastanının orijinal variantlarından biri də Anadolu variantlarıdır. Dastanın ilk olaraq 1872-ci ildə İstanbulda “Hikaye-i Köroğlu-Türküleriyle Beraber” (“Hekayəyi-Koroğlu, türküləri ilə bərabər”) [12] adı ilə türk dilində, amma erməni əlifbasında çap olunduğu bilinir. Bundan sonra müxtəlif nəşrlərdə çap olunan dastanın 1931-ci ildə P.N.Boratav tərəfindən yayımlanmış nəşri qəbul edilir.

Nəticə / Conclusion

Bu kitabda dastan haqqında geniş tədqiqat işinə də yer verilmişdir. Daha sonra çap olunmuş qaynaq nəşrlərdən biri də epik söyləyici Ərzurumlu Behçət Mahirdən yazıya alınmış nəşrdir. Anadolu qolları ilə bağlı olaraq H.Ba-

yazın “Koroğlunun Antep Rivayeti” [3], S.Koçakın “Koroğlunun Erzincan Varyantı” [14], H.A.Özturanın “Maraş Ağzı Koroğlu” [18] kitabları və s. kimi çox sayda toplamalar və tərtib işləri görülmüşdür.

Ədəbiyyat / References

1. Aşırov N. “Göroğly” dessanı hakkında // Göroğly. – Aşgabat: Türkmenistan Dövlət Neşriyatı, 1958.
2. Bayat F. Türk Destancılık Tarihi Bağlamında Köroğlu Destanı (Türk Dünyasının Köroğlu Fenomenolojisi). – Ankara: Ötüken Yayınları, 2009.
3. Bayaz H. Köroğlu, Antep Rivayeti. İstanbul: Karacan Yayınları, 1981.

4. Boratav P.N. Köroğlu Destanı. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1984.
5. Çimpoeş L. Gagauzlarda “Köroğlu” Destanının Zaman ve Mekâna Göre Değişmesi // Bolu’dan Türk Dünyasına Köroğlu Çalışmalarının Dünü, Bugünü, Yarını uluslararası çalıştay 15-16 Eylül 2017, Bolu. Bildiri kitabı. – İstanbul: “Önka”, 2017.
6. Ekinci M. Türk Dünyasında Köroğlu. Ankara: “Akçağ”, 2004.
7. Garriyev B. Türk Dünyasında Köroğlu Anlatmaları / Çev. F.Türkmen, M.Duranlı, F.Rahmankul. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
8. Garryew B., Mämmetýazow B. “Görogly” eposy // <http://www.turkmenkultur.com/menu/ml/t7/girish.html> (26.03.2021).
9. Garryýew S. Türkmen eposy, dessanlary we Gündogar halklarynyň epiki döredijiligi. – Aşgabat, 1982.
10. Goruqlı / Hazırlayan K. Məqsətov, K. Mambətov, O. Ərpolatov. Nukus, 1963.
11. Gumarova M. Köruğlı dastanı // Kazak halik edebiyeti. Batırlar Jırı (Köruğlı), 4.cilt. Almatı, 1989.
12. Hikâye-i Köroğlu-Türküleriyle Beraber. İstanbul. 1872.
13. Karadavut Z. “Körüulu”dastanının kırgızca variantı jana “Tolubay Sınçı” ulamışı // Manas Journal of Social Studies. 2001, №1.
14. Koçak S. Köroğlu’nun Erzincan Varyantı // Erciyes, 1996, 19 (227).
15. Köroğlu. Destan / Tartip etken: İ.A.Kasumov. Simferopol, 2003.
16. Mirzayev T., Razzakov H., Sabirov A. Özbek halk ağzaki poetik icadi. Taşkent: “Okıtuvcı”. 1980.
17. Özkan İ. Köroğlu Destanı’nda Kahraman ve Atının Doğuşu İle İlgili Motiflerin Tahlili // Türk Dili. 1997, №549.
18. Özturan H.A. Maraş Ağzı Köroğlu. – Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı Yayınları, 2009.
19. Qoñıratbay T. “Körüğlı” Türkistan: Xalıqaralıq entsiyklopediya. Almatı: Qazaq Entsiyklopediyası, 2000.
20. Şahin H.İ. Köroğlu Destanı’nın Harmandeli Kolu Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma. – Ankara: Gazi Kitabevi, 2013.
21. Təhmasib M.H. Müqəddimə // Koroğlu. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1956.
22. Türkmen F. Köroğlu Destanının Orta Asya Rivayetleri // Köroğlu Semineri Bildirileri. Ankara, 1983.
23. Uygur Halk Destanları III. / Hazırlayan Mehmet, A. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
24. Yıldırım D. Köroğlu Destanının Orta Asya Rivayetleri // Türk Bitigi. Ankara: “Akçağ”, 1998.
25. Карлсон В. Кыргызские (казахские) поэты // Оренбургский край, 1906, №62.
26. Радлов В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Т. 4 // СПб. – 1872.
27. Сихарулидзе К.А. К вопросу о грузинском эпосе, его собирании и изучении // Вопросы изучения эпоса народов СССР: [сборник статей] / Акад. наук СССР, Ин-т мировой лит. им. А.М.Горького. – Москва: Издательство Академии наук СССР, 1958.
28. Церетели Г. Арабские диалекты Средней Азии Текст / Г.Церетели; Акад. наук Груз. ССР. Ин-т языкознания Бухарский арабский диалект. Тбилиси, 1956.

География распространения эпоса “Кероглу”

Наиля Аскер

Доктор философии по филологии

Институт фольклора НАНА. Азербайджан.

E-mail: qaracantali@live.com

Резюме. Распространение эпоса “Кероглу” очень велико. Эпос распространившийся почти на весь Евразийский континент и естественно разнообразный, делится примерно на пятьсот вариантов и две большие версии. Тексты на востоке и западе от Каспийского моря имеют совершенно разные мотивы и элементы, а географическая основа подготовила почву для деления эпоса на две большие версии. Это было также необходимо для облегчения классификации и косвенного изучения эпоса. Ветви, относящиеся к вариантам и версиям “Кероглу”, прошли долгий исторический процесс и распространились на обширной территории от Средней Азии до Центральной Европы – до берегов Дуная, от Сибири до Африки – до берегов Средиземного моря. Изучая эпос с учетом содержания и распространения текстов, распространенных среди разных народов, мы видим, что он сочетает в себе события и героизм разных периодов, которые длились веками и сохранились до наших дней.

В статье рассматриваются варианты и ответвления, идущие с Востока на Запад, исходя из географии распространения эпоса “Кероглу”, а также обсуждаются особенности отдельных текстов.

Ключевые слова: эпос “Кероглу”, вариант, раздел, текст, эпос, география, версия